

Юлия Николова, доц. д-р
Пловдивски университет „Паусий Хилендарски“

БАЩА МИ БЕШЕ ФЕМИНИСТ ПРЕДИ ФЕМИНИЗМА

Резюме. В статията се разглеждат възгледите на Димитър Ем. Шишманов за новото място на жената и новото отношение към нея в съществуващата патриархална среда през 60-те и 70-те години на XIX век. Неговите мисли са споделени в драмите му, в публикуваната брошура и изнесените сказки, а са защитени на практика чрез отношението към семейството и съхранените в архива на неговия син – проф. Ив. Шишманов – четиридесет и едно писма до съпругата му.

Ключови думи: феминизъм, културен феминизъм, мистерии и моралит , символни и алегорични образи, женски дружества

Според речника Мериам Уебстър (Merriam Webster) най-търсената дума за 2017 година е феминизъм. Този интерес има своите причини и обяснения. Но съвременният акцент върху феминизма не е обект на настоящото изследване. То не проследява и очертаните от изследователите (предимно Ю. Кръстева) етапи на развитие, но все пак те са нужна съпоставителна парадигма. Не анализира хронологически и видовете феминизъм (материален, радикален, културен, амазонен, индивидуалистки, сепаратистки, умерен, анархофеминизъм, лесбианизъм, джендър феминизъм, екофеминизъм и т. н.), но се позовава на някои техни дефиниционни характеристики. Не търси спецификите на съвременния български феминизъм, който често е определян като създаден въвн – предимно под влияние на френските му теоретици, и който по непонятни причини включва в първия си период явления от XIX в. до средата на 40-те години на XX в., прескача половин столетие и навлиза чрез втория си период в руслото на новите постмодерни явления.

Акцентът е върху българския XIX век, за който се говори, че макар и патриархален, провокира създаването на първите женски сдружения (от 1845 г. до 1878 г. те достигат около 60) и девически училища – структури, които бележат новата социална роля на жената. За тези нови явления в. „Свобода“ ще напише през 1869 г.: „Когато между един кой да е народ се появят нови идеи, нови стремления, нови сили, то е признак, че този народ търси и нов живот [...]“. Такива явления захванаха да се появяват и между българския народ [...] и друго, което е не по-малко

важно от другите, а то е женските дружества в Българско.¹

Проучванията в областта на женските движения и прояви от този период запълват съществена празнина в познанията за българското културно развитие². Но при цялата любов и задълбоченост на изследователите към разработваната тема тя се приема в историописта ни като допълнително явление, а първите феминистки прояви у нас продължават да се считат за неосъзнат и нешлифован процес, чиято истинска същност бележат годините след войните – от 1920 г. – в Европа и Америка, но не и в България. Макар че в неизвестната за Европа България един буден ум ще си позволи да напише през 1871 г.:

Който е можил да се опознае с историята на света, знае, че където няма учение, образование или миролюбиви изповедни начала, там човешките изисквания остават неудовлетворени, а и държавата даже – вместо да напредва, назадничува. Нека бъдем уверени, че същото се изискува и във фамилиарния [семеен, б. м.] живот!³

И този неизвестен никому мислител по всяка вероятност е запознат добре с ранните философски и феминистки позиции на европейците и най-вече с тези на съвременника му Джон Стюарт Мил⁴.

* * *

Както всяка епоха и възрожденското време е изпълнено с про-

¹ За женските дружества в Българско. – *Свобода*, 7 ноември 1869, с. 2.

² Имам предвид изследвания от типа: ДАСКАЛОВА, Кр. Образованието на жените и жените в образованието на възрожденска България. – В: ГСУ „Св. Климент Охридски“, *Център по културознание*. Т. 85, 1992, с. 5–18; ЧОЛАКОВА, М. *Българско женско движение през Възраждането 1857–1878*. София: Албо, 1994 и (и мн. др.).

³ ШИШМАНОВ, Д. Е. *Неколко думи за длъжностите на мъжът*. Русе, 1871, с. 13.

⁴ Тезата за познаване идеите на известния икономист, философ и феминист от Викторианската епоха Джон Стюарт Мил е донякъде хипотетична. Възможно е най-напред като ученик в търговското училище в Темишоара Д. Шишманов да е запознат в най-общи линии с икономическите трудове на Мил, излезли през 1822 г. и 1859 г. По-интересно е, че в брошурата си „Неколко думи за длъжностите на мъжът“ (1871) той буквално споделя идеите му, прави изключително сходни изводи, дори някои словесни изрази напомнят текстове от излязлата през 1869 г. книга на Дж. Мил „Подчинението на жените“. Не трябва да се забравя фактът, че Д. Шишманов като ученик и гренадир в Австрия, като скиталец с немска театрална трупа из Унгария и като търговски комисионер пътува много из Европа, има добри познанства, следи новостите, купува книги. Неговият син – проф. Ив. Шишманов, пише, че в архива на баща си намира в оригинал творби на Шилер, Коцебуе, Дикенс. Д. Шишманов ползва говоримо няколко езика, владее добре немски език и превежда от него.

тиворечиви виждания по въпроса за отношенията между половете. И ако към средата на XIX век Константин Фотинов приема, че „жената е първа и последна причина за наше благоденствие и благочиние“, то Раковски в „Неповинен българин“ ще напише, че не знае какво е това „комплимента (политисимо)“, макар да е видял във „Франца“, че мъжете „помежду си, а особено на жените, снемат си капелите и с телесно кършение ги поздравяват с ласкателни и сладки притворни речи“⁵. И гордо, но грубовато ще признае: „Стидно ми беше на жена да си снемам капелата и да кърша тялото си, мъжкото ми честолюбие се повреждаше от това сложно и непотребно дело.“⁶ Но не може да се отрече фактът, че от средата на XIX век у нас осъзнато започват да се разглеждат въпросите за мястото на жената в семейството и в обществото. Точно тогава българката излиза извън семейството чрез новите си социални функции в училище, чрез регламентираните дейности в новосъздаващите се женски дружества, чрез участие в обществени културни прояви – най-вече чрез театъра. Но тези нови институции, които осмислят ролята и мястото на жената, до известна степен остават приглушени в творчеството на възрожденските книжовници. В смисъл – доминиращото мъжко интелектуално творческо съсловие зачита и описва българката чрез две нейни измерения – а) физическа красота, съчетана с девическа чистота, невинност и неподправена жизненост и б) мъжествена устойчивост на възрастната жена като опора на семейството и патриархалния ред⁷. Би могло да се каже, че става дума за един амазонен феминизъм (безспорно повлиян от античната култура) и за един своеобразен „екофеминизъм“ (т. е. конкретните социално-исторически условия, скиталчеството на мъжете по гурбет превръщат българския патриархален свят в особен матриархат). Кодирани в литературата дори и след Освобождението остават образи като Бойка войвода (П. Р. Славейков), Баба Илийца (И. Вазов), Султана (Д. Талев) и др. Или, както Гр. Пърличев ще назове героинята си в „Сердарят“ – тя е „мъжествена како амазонка / и прелестна како Афродита“...

* * *

Между защитниците на едно ново виждане за жената, влизащо по-късно в рамките на умерения и на културния феминизъм, незабеля-

⁵ РАКОВСКИ, Г. С. *Съчинения в четири тома*. Том I. София: Бълг. писател, 1983, с. 63.

⁶ Пак там.

⁷ По този въпрос вж.: НИКОЛОВА, Ю. „Мустакатият“ образ на българката (Към типологията на женските образи в българската възрожденска литература). – В: *Тя на Балканите. She on the Balkans*. Благоевград: УИ „Неофит Рилски“, 2001, с. 182–188.

зан за изследователите, остава един от най-ярките му радатели у нас – Димитър Емануилов Шишманов. Неговият син, проф. Ив. Шишманов, години по-късно отбелязва: „Феминист преди феминизма, баща ми поддържаше с всички сили толкова симпатичното женско движение преди войната“⁸. И в друга статия допълва, че неговият баща е „голям феминист още в ония тъмни времена, когато феминизмът не съществуваше и в Европа като особено обществено течение“⁹.

Запознат добре с развитието на феминизма в Европа, твърде трезв в оценките си за хората и делата им, проф. Ив. Шишманов не преувеличава делото на своя баща. Търговски комисионер при брат си Александър, Димитър Ем. Шишманов никога не се привързва към тази професия. Увличат го авантюризмът, битките като „цесаро-кралевски гренадирски федфебел в Австрия“, където е раняван няколко пъти, скиталчеството с пътуващ театър, драматургията, поезията, училището и преподавателската дейност, будните и бурни политически и социални движения, в които той настойчиво, без да се изтъква, взема участие. И във всички тези негови дейности прозира дълбокото уважение към жената и активното му желание да я включи в семейния и в обществения живот като пълноправен член. Нещо повече – в нея той открива качества, които при определени ситуации превъзхождат тия на мъжа, а съчетани с неговите – се оказват основният източник за изграждане на истинско семейство от нов тип. Когато през 1870 г. в Свищов се играе за пръв път „Многострадална Геновева“, то – преди започване на представлението, Димитър Шишманов държи сказка за ролята на театъра, в която изтъква предимствата на жената актриса. Ако Джон Ст. Мил твърди, че моралът у жената е нейна „вътрешна емоционална същност“¹⁰ и диктува всичките ѝ житейски постъпки, изпълнени с благост, себеотдаване и саможертвеност, Шишманов заявява:

Но когато говорим за художник-актьорите, не трябва да мислим, че за туй нещо е предназначен само мъжът. Напротив, жената, която само по-себе си е по-блага, по-кротка, по-чувствителна, която е същата душа на умереността и кроткостта, тъй и на търпението, жената, думам, се е всякога показвала по-достойна за моралното образование на човечеството.¹¹

⁸ ШИШМАНОВ, И. Първото българско търговско училище на Д. Е. Шишманов в Свищов. – *Училищен преглед*, 1903, № 4, с. 350.

⁹ ШИШМАНОВ, И. Баща ми като читалищен и театрален деец. – *Училищен преглед*, XXVI, 1927, № 2–3, с. 321.

¹⁰ MILL, J. *The Subjection of Women*. London: Longsman, 1869 (Цит. по: БРАНД, Г. *Концепции за феминизма: логика на развитието*. Прев. Николай Узунов: journal-informo.eu/content/021/003.pdf), с. 5.

¹¹ ШИШМАНОВ, Д. Е. Реч за театъра. – ШИШМАНОВ, И. Баща ми като читалищен и театрален деец. – *Училищен преглед*, XXVI, 1927, № 2–3, с. 331.

Отношението към жената като любима, съпруга, майка на децата му, съкровена изповедница на делата му и като общественичка той сбъдва на практика в семейството си. Съхранените в архива на сина му – проф. Иван Шишманов, четиридесет и едно писма до съпругата му Неделя (Кириечи) Шишманова, писани във времето от 1863 г. до 1875 г., разкриват нещо съвсем различно от утвърдените книжовни постулати за отношението мъжът – жената през XIX век, може би защото са дълбоко лични. В тях наред с разказа за делничните грижи в семейството, а може би точно заради тях, личи голямата обич към жената, видяна в контекста на различен поглед към другия пол. Мисля, че от тази епоха няма друга такава голяма сбирка с интимни писма, изпълнени с толкова топлота.¹² Обръщенията към съпругата изненадват с многообразието и нежността си („Любезнейша!“, „Верний мой Ангеле!“, „Любезно булче!“, „Булче!“, „Любезнейше булче“, „Любезнейше душице“, „Булчице, пиленце, душице и вся и вся“). Името ѝ се повтаря многократно, то присъства във всяка изказана мисъл или разказано събитие¹³. А писмата винаги завършват с изповедното „и обичай твой верний и любящий те Таки“, „съм с най-отдадената любов към тебе“, „твой верний Таки“¹⁴. За съжаление писмата на Неделя (Кириечи) Шишманова не са запазени. В съхраненото от 3 август 1873 г. писмо тя го назовава поименно „Любезни Таки!“ и завършва с думите „твоята искрена Неделя“. Шишманов е убеден, че моралните добродетели, искреност и вяност са основни фактори за формиране на здрави семейните отношение и че те са по-значими от всички останалите придобивки. На 14 юни 1864 г. споделя:

Когато нашата любов се укрепи с най-силните темели на искреността и отдадеността, тогава, булче, можеш да съ надяваш, чи Господ щи съ смили на нас и ще ни възнагради – тогиз можем и ние сос славния немски писател да речем, чи колибката е за любещите се голям рай.¹⁵

А петнадесет години след брака ще признае пред съпругата

¹² Интимните писма на Д. Шишманов са представени в изследването: НИКОЛОВА, Ю. „Твой верний Таки“, или за интимното писмо от средата на XIX век. – В: *Сред текстовете и емоциите на Българското възраждане. Сборник в чест на Р. Дамянова*. София: Изток-Запад, 2009, с. 257–273.

¹³ Типичен пример за тая безкрайна повторяемост на името на любимата жена и мислената му представа за реакциите ѝ е писмото му от 13 юли 1865 г.: „Днес е събота, затуй като станах, седнах, чи закърпих чорапите си – дордето ги кърпих все си мислях: Кирячето тъй ги кърпи, Кирячето инък ги кърпи, и тъй хем мислех, хем кърпих, додето ги закърпих, анджак, при све чи се мъчих три сахата дордето да ги закърпя, пак ще се смееш, когато ги видиш как са закърпени“.

¹⁴ Таки – от Димитър, Димитраки.

¹⁵ БИА–БАН, ф. 11, оп. 5, а.е. 50.

си: „Изражението в писмото [ти] е толкова горещо и толкова искрено, щото това вече не е само любов, но и пожъртвование такова, каквото у хиляди жени няма да срещнем“¹⁶.

Дълбоката обич и преданост на съпругата той извоюва с верността си, с писмата (понякога с дневников характер), чрез които я прави съпричастна на делата си, с активното желание да я образова и постави наравно със себе си. Само седмица след годежа Димитър Шишманов подарява на бъдещата си съпруга писалище с всичко необходимо за водене на кореспонденция. А девет години по-късно, когато през 1872 г. Фердинанд Дечев създава в Свищов девическо училище, негова ученичка (като екстернантка) става и съпругата на Шишманов, вече майка на две деца. А както оповестява Ф. Дечев в публикуваната програма, това ще е „училищно заведение в Свищов за просвещение на женский пол, от което да излизат момичета образовани и достойни за святите им длъжности, които ще ги чакат в домашний живот; да бъдат искрени и непоколебими към вярата си, съпругът си и милото си отечество“¹⁷, не само като съпруги, но и като бъдещи учителки. Според програмата учебните предмети имат по-прагматичен характер. Например по учебните предмети „технологии“, физика, математика ще се изучава технология на храненето, как се прави сапун, захар, как се изчисляват лихви и т.н, като познанията ще се допълват от набавяните „женски вестници с изображения, които да бъдат един богат извор на най-нови и най-економични женски работи, както ги учат по другите места“¹⁸. А наред с чуждите езици и история на „европейска Турция“, география на „европейските държави и от други части на света“, ще се изучава и „българска история пространно“¹⁹.

* * *

В Свищов в периода от края на 1869 г. до 1874 г. се сформират три женски дружества (в трите български махали). Димитър Шишманов е един от поддръжниците им. В най-старото – горномахленското женско дружество „Сългасие“, активни деятелки са сестра му Елена Шишманова-Хаджииванова (баба по майчина линия на Алеко Константинов) и съпругата му. Имената и на двете се споменават във възрожденската преса като дарителки на книги, на парични средства за Цариградското читалище и благотворителното дружество, за първото изложение на български ръкоделни изделия и носии в Цариград и т. н. В тези си дей-

¹⁶ Пак там. Цитираните по-горе обръщения и изрази от писмата са почерпени от същия фонд.

¹⁷ ДЕЧЕВ, Ф. Девическо училище (Обявление). – *Македония*, бр. 14, 27 юни 1872, с. 1–2.

¹⁸ Пак там, с. 2.

¹⁹ Пак там, с. 2.

ности Неделя Шишманова е подкрепяна непрекъснато от съпруга си.

За културно-просветните потребности на местните дружества, особено за горномахленското, Димитър Шишманов пише драмата си „Добродетел и Злоба“ (1871). Но посвещението към нея подсказва далеч по-широките цели на автора: „Дръзнувам да посветя този мой пръв драматически опит на благодетелните български женски дружества, които умолявам да уважат този мой трудец, като знак на съвършенното ми към тях високопочитание. Издателят“²⁰.

„Добродетел и Злоба“ е една от деветте драми на Д. Шишманов, запазени в архива му. Тя е и единствената отпечатана творба. Другите са останали в ръкопис. Повечето от тях са преводни, компилативни и само три се считат за автори.²¹

Димитър Шишманов назовава „Добродетел и Злоба“ „фантазия в три действия“. Тази интересна жанрова формулировка оставя траен

²⁰ ШИШМАНОВ, Д. Е. *Добродетел и Злоба. Фантазия в три действия*. Русе: Книгопеч. Дун. Област, 1871.

²¹ През 1903 г. в раздел „Съобщения“ към сп. „Училищен преглед“ (кн. 4., с. 350) Ив. Шишманов пише: „Но страстта на баща ми беше театърът. Как беше се развила тя у него – не знам. Той умря сравнително млад във Видин, дето се беше условил учител, а аз бях още дете. Само от покойния си братовчед Илия Цанов съм чувал, че баща ми на млади години бил се скитал с някаква немска провинциална труппа из Маджарско. Възможно е тук да се е влюбил той в Шилера и Коцебуе и въобще в драматическото изкуство. Между ръкописите му намирам един пълен превод на „Разбойниците“ на полувидинско наречие, още от 50-те години, извършен, значи, около 20 години преди Бончевия! Намирам по-нататък една драма с революционно съдържание от 1857 г. „Добрий-а Сынъ“, също на полувидински диалект (от нея съществува и една преработка на литературно наречие от 1868 г., в която като действащи лица се явяват Х[аджи] Димитър и Стефан Караджа). Свищовската театрална публика си спомня навярно цял ред трагедии и драми на баща ми, оригинални или побългарени („Годеж“, „Добрата майка“, „Запреният“ и др.) Една от тях, „Пенчо Кърлежът“, отчасти подражание на един епизод из една Шекспирова комедия, ходи и до днес, ако не се лъжа, в ръкопис „из народа“. Тя бе представена и в София от трупата „Сълза и смях“. – В: ШИШМАНОВ, И. Цит. съч., 1903, с. 350. (Заб. За влиянието на Шилер и Коцебуе върху Д. Шишманов пише Н. Андреева в монографията си „Немската литература в България през Възраждането“, като прави и редица корекции. Вж.: АНДРЕЕВА, Н. *Немската литература в България през Възраждането*. София: Кралица Маб, 2001.)

Има основания да се смята, че заедно с Николай Павлович Димитър Шишманов прави превод на „Многострадална Геновева“ през 1870 г. за първото свищовско представление.

За напълно оригинални драми на Димитър Шишманов се приемат „Добрият син“ (в две редакции), „Добрата майка“ и „Добродетел и Злоба“. От тях през 1871 г. е публикувана само последната.

акцент върху възприемателската нагласа на свищовската публика. И тя често я употребява, за да назове поредното театрално (а по-късно и филмово) представление като „фантазия“. Художникът Александър Божинов – свищовлия и родственик на Кириечи (Неделя) Шишманова, разказва почти анекдотичен случай за осемдесетгодишното присъствие на този термин в малкото градче:

През 1945 год. отидох в моя роден град Свищов да навестя свои близки [...] Ако липсваха много неща да се задоволи насъщната нужда на човека, „духовна храна“ не липсваше – това беше наследство, останало от миналото време, непометено от бойната стихия. И затова още с пристигането ми в центъра на града погледът ми се заби върху голямо обявление, което гласеше: „Кино Академия / само два дни / „Несбъднати мечти“ / лъчезарна драма с много смееща се фантазия и деликатен хумор“ [...] Аз не посетих филма, защото няхах свободно време, но афишът ми беше достатъчен да се посмея „гратис“, презадоволен от тая „смееща се фантазия“.²²

Синът, проф. И. Шишманов, характеризира драмата нееднозначно. Кратка оценка за нея той дава през 1903 г. в статията си „Първото българско търговско училище на Д. Е. Шишманов“ и през 1927 г. – в „Баща ми като театрален и читалищен деец“ (и двете публикувани в сп. „Училищен преглед“). В по-ранната²³ я отбелязва като „една своеобразна алегорична драма, един вид *moralité*, може би едничка в цялата всемирна литература, защото в нея всички действующие лица са изключително жени. Писана да бъде представена от срамежливите членки на едно женско дружество, тя е стъкмена тъй, щото в нея да няма ни една мъжка роля“. Във втората я назовава „един вид мистерия, в която действующите лица са изключително жени“, за да допълни: „По онова време жени не можеха да излезват на сцената, та баща ми нарочно я съчини, за да бъде играна в Свищов от членки на женското дружество. Чини ми се, че тая пиеса е въобще *unicum* в историята на драмата“²⁴.

Творбата по своята същност отразява явление, характерно за европейския XVI в., когато мистериите започват да се преплитат с драмите *moralité*, с навлизането на все повече битово-социални бюргерски идеи със задължителен дидактически акцент, внушавани все още чрез алегорически и персонифицирани образи. Битката между Доброто и Злото в драмата се осъществява чрез съдбата и поведението на два типа герои – реални и алегорични, но и реалните в своята същност

²² БОЖИНОВ, А. *Минали дни*. София: Български писател, 1958, с. 259.

²³ ШИШМАНОВ, И. Цит. съч., 1903, с. 350.

²⁴ ШИШМАНОВ, И. Цит. съч., 1927, с. 325. Може би тая по-късна оценка е причина всички Димитър-Шишманови драми да бъдат назовани в литературната ни историография не съвсем точно като мистерии.

са алегорични кодове на определено морално качество и определена социална среда. Водещи образи са Доброто и Злото. Любопитен факт е, че при персонифицирането на двете морални качества добро и зло (в бълг. ез. съществителни имена от среден род) авторът ги назовава съответно Добродетел и Злоба (същ. имена от ж. р.), за да ги превърне в женски образи. Но в списъка на действащите лица, вероятно като отчита смисловите нюанси при направената модификация, е записал: „Добродетел – Дух на Доброто; Злоба – Дух на Злото“. Добродетелта е сама срещу Злобата, докато тя има помощнички – „дяволките Аспида и Ксантипа“. Освен името, духовната същност на съответния образ е подказана чрез облеклото, поведението и жестовите на героите, чрез мизансцена и др. Добродетелта се появява „облечена в богинско облекло“ (I действ.). Дяволките Аспида и Ксантипа излизат на сцената „в тъмна нощ и ся чува гърмеж“ (II действ.). Добродетелта и Злобата са ту видими, ту невидими за останалите персонажи. Сценичната интерпретация на невидимото е интересно отбелязана от Д. Шишманов в ремарката: „отива до кулисите и едно перде от тулангле пада пред нея“. Но скрита зад английския тюл богинята не е неподвижна – тя реагира на всяка казана реплика („прави пантомими на скръб и съжаление“ и др.).

Образите са рязко контрастни и то с определена социална насоченост. Нравствено извисени са двете сирачета Йорданка и Стана, чиято майка е починала, а бащата е затворен за дългове (разказът за тях очертава хармонията в едно истинско обичащо се, трудолюбиво семейство, унищожено от нищетата). Сляпата баба Куна, която преди да изпита истинско страдание, е сляпа за хорските несгоди, както и нейното внуче Мара, докоснало се до страданието чрез смъртта на майка си и поведението на разгулния си баща, преосмислят битието си. Този нравствен прелом докосва и богатата бездетна вдовица Стана и коконите Смаранда, Порфирица и Драгана.

В духа на възрожденската възприемателна нагласа „чуждостта“, т. е. бинарната опозиция свое–чуждо влиза в обща парадигма с добро–зло, нравствено–безнравствено, позволено–непозволено, щастие–нешастие и т. н. Затова и при Димитър Шишманов отрицателните героини носят небългарски собствени имена, а Аспида и Ксантипа притежават и допълнителен интертекстуален код. При отрицателните героини всичко е пошло – облекло, обноски, незачитане на семейството и децата, разврат и т. н. Безимени остават двете непоправими носители на злото – себичната „Една грозна жена“, която мисли само за хубостта си и „Една развратна бабичка“.

Интересна е промяната в облеклото и поведението на Смаранда след нравственото ѝ пробуждане. При появата си в 4-то позорище на I действие е описана така: „Коконата Смаранда, облечена с сичката фантазия на модата, има камчик в ръцете си и окелер (монокъл, Ю. Н.) на гърдите

си“²⁵. В III действие, позорище 3-то, тя е „облечена чисто, нъ семпло“ и „коленичи пред Богинята“ смирено. Драгана се различава и по име от останалите „кокони“, защото не е типична тяхна представителка, а и рано осъзнава грешките си чрез участие в новосъздаденото женското дружество. Образът ѝ е по-скоро образ-глас, образ-пропаганда за това ново явление в културния бит на българката. Чрез монолога ѝ в I действие Димитър Шишманов представя програмата и основните цели на дружествата:

(Драгана влиза ... и чете без да види предишните): Целта на милостивото женско дружество е: да подпомага бедните без разлика на възраст, на вяра и народност, защото туй дружество се основава на любовта! (Говори на себе си) Малко думи, но много казват. Боже мой! Какви идеи откриват тези думи в душата ми. Каква бях вчера, а каква съм днес! Довчера аз мислях, че сичкото щастие на една жена е: да има капелини, малакови, кокове и панглики, за да се кичи като маймуна и днес, като прочетох тези малко редовце, усещам съвсем друго нещо (туря си ръката на сърцето). Аз не зная какво е туй, дето усещам, но познавам, че душата ми е препълнена с радост. (I действ., 10-то позорище).²⁶

В цялата драма и чрез финалната песен, явно съчинена от Д. Шишманов, недвусмислено се заявява тезата, че Добродетелта – това е любовта между хората, видяна в нейните различни нравствени изменения на доброта и съпричастност.²⁷

* * *

Заедно с драмата „Добродетел и Злоба“ Д. Шишманов публикува и брошурата „Неколко думи за длъжностите на мъжа“²⁸. „Защото делцето ми „Добродетел и Злоба“ – пише той – съ отпечата само на три коли, а не на четири, както бях предизвестил, издадох и настоящия листок, който ще ся даде даром на спомоществователите ми“. Но издаването на брошурата не е случайно и не е обвързано само с предоставената техническа възможност. Отпечатаният текст от 16 страници е изповед на човек, превъзмогнал утвърденото от патриархата мъжко самолюбие и очертал за пръв път друга гледна точка към жената. Той е своеобразна програма, която се противопоставя на утвърдените в обществото норми за отношението между половете. И опит да бъдат поновому изтълкувани и осмислени основните религиозни догми.

²⁵ ШИШМАНОВ Д. *Добродетел и злоба...*, с. 10.

²⁶ Пак там, с. 19–20.

²⁷ Интересно е да се отбележи, че внукът на Д. Шишманов (внук на сестра му) Алеко Константинов в анкетата на своя чичо (но и връстник) Ив. Шишманов на въпроса „Коя според вас е най-почтената добродетел?“ отговаря: „Любовта като сърдечна доброта!“

²⁸ ШИШМАНОВ, Д. *Неколко думи...*, с. 5.

Шишманов осъзнава, че отношението между мъжа и жената, ако бъде разбирано като изолирана проява и активност само на единия, или само за единия пол е невъзможно, както е невъзможна целостта на битието. Ако на жената се налага да преодолее множество препятствия, за да се утвърди като равнопоставена, то мъжът трябва да пречупи у себе си редица поведенчески стереотипи, за да осъзнае потребността от едно ново взаимоотношение между мъжа и жената. А пътят към това осъществяване е битка срещу рутината и негласните закони на обществото относно семейната и социална йерархия на половете. Злото според Шишманов, тълкувано като продукт от несправедливото отношение към жената, трябва да бъде преодоляно чрез внушаване на нови добродетели у мъжете, т. е. брошурата е огледалният образ на драмата „Добродетел и злоба“. Ако драмата чрез действията и постъпките на героините утвърждава определени принципи, то същата роля, но обрната вече към мъжкото съсловие, има брошурата.

Тя започва с обща оценка за издадените новобългарски книги, които според автора се отличават с една важна положителна тенденция – стремеж към всеобщо образование, което трябва да утвърди високи нравствени добродетели – съпричастност, „чувство на съжаление, братолюбие и наклонност към човечината“, усет към „доброто и хубавото“²⁹. Така заключава Шишманов, книжовниците „според силата си привнасят в кошера сладкия сок, изчерпен от цвета на науката“³⁰. Но неговата констатация е, че „в[ъв] всичките до сега издадени български класически книги ний виждаме, че главният предмет е: да укоряваме жената, а мъжът ся представлява като едно висше същество.[...] Това, мили читатели – пише Шишманов, – е... егоизъм.“³¹

Доколко направеният извод оказва силен обрат в патриархалните мъжки позиции личи от изповедните думи на автора: „Сърцето ми тупаше силно и перото се колебаеше в треперящата ми десница, нъ ... написа ся! Думата ся изрече и трябва следователно да впрегнем сичките си жички на дързостта, за да говорим според убежденията си“³². Само три години преди това викторианският феминист Джон Мил ще напише, че „под господството на мъжа са всички ... ключови средства за влияние на женския ум, а егоизмът винаги би подсказал на мъжа как безгранично да се възползва от тези средства да държи же-

²⁹ Пак там, с. 5.

³⁰ Пак там, с. 5. Заб. Всички съществителни имена от м. р., както и прилагателните към тях, в цитирания текст (а и в цялата книжка) са членувани с пълен член – „цветът“, „кошерът“, „сладкият сок“ и др., но тук са с осъвременен правопис.

³¹ Пак там, с. 5.

³² Пак там, с. 5–6.

ната в подчинение“³³. И ще изпита горчивината от общото мъжко, дори английско парламентарно негодувание срещу думите си.

Димитър Шишманов се спира подробно на ролята на жената като съпруга и майка. Тя е отдадена изцяло на децата си: радва се, когато са здрави, с тревога бди над леглото им, когато са болни и никой не може да я утеши, ако загуби рожбата си. „В детето – пише той – жената люби мъжът баща!“ Същата мисъл се среща и в книгата на Д. Мил „Подчинението на жените“: моралът, „бидейки вътрешна емоционална същност на жената“ съответства на предназначението ѝ да живее с другите, на умението ѝ за пълно себеотричане и отдаване живота на близките – мъжът и децата“³⁴. Съпругът не винаги разбира тая нейна всепоглъщаща емоционална всеотдайност. Д. Шишманов смята, че „мъжът може [и трябва] да познае душевното природно благородие на жената и може, следователно, да се убеди, че жената е създадена от Бога с извънредни преимущества – преимущества такива, които доказват, че жената е – тъй да речем – съставена от любов и за любов“³⁵. И патетично ще заяви:

Защо прочее мъжът бяга от тази любов? Защо мъжът не посреща позива, който произлиза от чисто и благородно сърце на жената? Защо мъжът търси удоволствие в кавенетата и в много пъти притворно приятелство на мъжа? Защо не обгърне искрената и истинска любов на жената, която с хиляди доказателства на нежна преданост му подава вярната си десница? Мъже! Погледни на другата твоя половина, на жената. Погледни към нея с очите на сърцето и увери ся, че само жената е твоя законна и вярна приятелка – увери ся, че само жената е твоя непоколебима привърженица. Само жената е, която душевно се радва, когато се радваш ти – само жената е, която с тебе от сърце плаче, когато плачеш ти!³⁶

„Жената, твърдят и двамата автори, от природата е назначена за образователка на нашето потомство“³⁷, затова „не трябва мъжът да отстранява жената от общежитието, но трябва да я възпитава тъй, щото и тя да може да държи кормилото на домашното устройство“³⁸. „Жената, ако и да не е същество по-съвършено – поне е едноравна с мъжът ... ако мъжът е аслан – и жената е асланка.“³⁹

Димитър Шишманов предприема един смел ход – като цитира библейските и новозаветните постулати, които утвърждават прави-

³³ MILL, J. Op. cit. (Цит. по: БРАНД, Г. Цит. съч., с. 5).

³⁴ Пак там, с. 5.

³⁵ ШИШМАНОВ, Д. *Неколко думи...*, с. 11.

³⁶ Пак там, с. 11.

³⁷ Пак там, с. 16.

³⁸ Пак там, с. 14.

³⁹ Пак там, с. 16.

лото жената да се покорява на мъжа („Жената е от костите на мъжа и тялото ѝ е от тялото на мъжа“; „Твоята воля ще стои под властта на мъжът ти; и той ще ти бъде господар“; „Словото божие заповядва на жената да люби мъжът си, както църквата люби Христа“; „Мъжът е главата на жената“ и др.), се опитва да ги преосмисли и да им даде ново тълкуване, като категорично заявява:

Пред Бога мъжът и жената са равни. Бог не гледа на пол, а на дела. Също тъй жената, както и мъжът са богоугодници, когато се водят по общият закон на Словото Божие ... по любовта!

Под значението на думата „Човек“ Бог не прави никаква морална разлика между мъжът и жената.⁴⁰

Разбира се, Шишманов не отхвърля и възможността жената също да е носител на лоши качества и пороци, но „тогаз – завършва той – такава жена не е жена, но е ... сичко, само човек не!“⁴¹.

Убеден, че „между българките нема такива жени“⁴², той все пак в драмата си „Добродетел и Злоба“ се опитва да изкорени присъствието на такива особи.

* * *

Запазените драми, брошури и ръкописи на Шишманов го очертават като пропагандатор на идеята за равенство между половете. Неговите позиции понякога съчетават идеи от различни влияния на първите представители на пробуждащия се в Европа феминизъм. Подобно на първите от тях, той утвърждава преди всичко ценностите на семейството, на семейните отношения и саможертвата на жената в името на тези отношения. Драмата му „Добрата майка“, останала в ръкопис, разглежда точно този въпрос. Димитър Шишманов акцентира върху различния емоционален свят на мъжа и жената и не търси уравниловка, а съхранение на тази особеност. И се стреми чрез женските сдружения, чрез образованието и театъра нравствените добродетели на жената да се утвърдят като обществена норма, да бъдат разбрани от обществото и мъжката половина на обществото. Затова в брошурата си се обръща към мъжа с думите: „Погледни на нея с очите на сърцето!“ Но въпреки че държи за равенството между двата пола, не отрича водещата роля на мъжа. Роля, която трябва да е облагородена от новите разбирания за жената.

Мъжът е за жената, както е генералинът (сераскерин) за една войска – пише той. – Генералинът трябва да припечели любовта на войската, а после – като е дарен още да командува – победата за него е неизбежна. [...]

⁴⁰ Пак там, с. 8.

⁴¹ Пак там, с. 16.

⁴² Пак там, с. 16.

Затуй мъжът длъженствува, както добрия генералин, да предвожда жената с добри примери, т. е. с любов, както Син Божий предвожда църквата; а особена длъжност има мъжът да позволи на жената свободен въздух.⁴³

Равноправието и свободния дух в семейството и в обществото според него, подобно на позициите на Джон С. Мил, се постигат чрез магията на човешката любов – една невероятно трогателна, неразтълкувана и неосъществявана докрай идея, споделена и от родственика му Алеко Константинов за „любовта като човешка доброта“ и добродетел. Идея за равнопоставеност, утвърдена не само чрез нравствените норми, но преминала преди всичко през сърцето, през човешките емоции и чувства, така, както сам авторът желае да се приемат и делата му. „Ако по тоя смисъл – пише той в предисловието към „Добродетел и Злоба“ – делцето ми съответства на задачата, тогиз целта ми е постигната; а пък ако тази моя драма примами на некой читател или в некая читателка една умилна сълза, тогиз ще ся считам, като че Бог тысящно мя е наградил.“⁴⁴

ИЗПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА

АНДРЕЕВА, Н. *Немската литература в България през Възраждането*. София: Кралица Маб, 2001.

БОЖИНОВ, А. *Минали дни*. Български писател, 1958.

БРАНД, Г. *Концепции за феминизма: логика на развитието*. Превод на Николай Узунов: journal-informo.eu/content/021/003.pdf, с. 5 [прегл. 10.06.2019].

ДАСКАЛОВА, К. Образованието на жените и жените в образованието на възрожденска България. – В: ГСУ „Св. Климент Охридски“, *Център по културознание*. Т. 85, 1992, с. 5–18.

ДЕЧЕВ, Ф. Девическо училище (Обявление). – *Македония*, бр. 14, 27 юни 1872, с. 1–2.

За женските дружества в Българско. – *Свобода*, 7 ноември 1869, с. 2.

НИКОЛОВА, Ю. „Мустакатият“ образ на българката (Към типологията на женските образи в българската възрожденска литература). – В: *Тя на Балканите. She on the Balkans*. Благоевград: УИ „Неофит Рилски“, 2001, с. 182–188.

НИКОЛОВА, Ю. „Твой верний Таки“ или за интимното писмо от средата на XIX век. – В: *Сред текстовете и емоциите на Българското възраждане. Сборник в чест на Румяна Дамянова*. София: Изток-Запад, 2009, с. 257–273.

РАКОВСКИ, Г. С. *Съчинения в четири тома*. Том I. София: Български писател, 1983.

ЧОЛАКОВА М. *Българско женско движение през Възраждането 1857–1878*. София: Албо, 1994.

⁴³ Пак там, с. 14.

⁴⁴ ШИШМАНОВ, Д. *Добродетел и Злоба...*, с. 3.

ШИШМАНОВ, Д. Е. *Неколко думи за длъжностите на мъжът*. Русе: Книгопеч. Дунавска Област, 1871.

ШИШМАНОВ, Д. Е. *Добродетел и Злоба. Фантазия в три действия*. Русе: Книгопеч. Дунавска Област, 1871.

ШИШМАНОВ, Д. Е. Реч за театъра. ШИШМАНОВ, И. Баща ми като читалищен и театрален деец. – *Училищен преглед*, XXVI, 1927, № 2–3, с. 328–332.

ШИШМАНОВ, И. Първото българско търговско училище на Д. Е. Шишманов в Свищов. – *Училищен преглед*, 1903, № 4, с. 350.

ШИШМАНОВ, И. Баща ми като читалищен и театрален деец. – *Училищен преглед*, XXVI, 1927, № 2–3, с. 321.

БИА–БАН, ф. 11, оп. 5, а.е. 50.

MILL, J. *The Subjection of Women*. London: Longsman, 1869.

REFERENCES

ANDREEVA, N. *Nemskata literatura v Bulgaria prez Vazrazhdaneto*. [German Literature during the Revival Period.] Sofia: Kralitsa Mab, 2001.

BIA–BAS, f. 11, оп. 5, а.е. 50.

BOZHINOV, A. *Minali dni*. [Past Days.] Sofia: Balgarski pisatel [publ.], 1958.

BRAND, G & N. UZUNOV (trans.). *Kontseptsii za feminizma: logika na razvitiето*. [Concepts of Feminism: Logic of Development.] Retrieved: journal-informo.eu/content/021/003.pdf, p. 5 [seen 10.06.2019].

CHOLAKOVA, M. *Balgarsko zhensko dvizhenie prez Vazrazhdaneto 1857–1878*. [Bulgarian Women Campaigns during the Revival Period 1857–1878.] Sofia: Albo, 1994.

DASKALOVA, Kr. *Образованието на жените i zhenite v obrazovaniето na vazrozhdenska Bulgaria*. [Education of Women and Women in Education in Revival Period Bulgaria.] In: *GSU "Sv. Kliment Ohridski", Center for Cultural Studies*. T. 85, 1992, pp. 5–18.

DECHEV, F. *Devichesko uchilishte (Obyavlenie)*. [Girls' School.] In: *Makedonia*, № 14, 27 June 1872, pp. 1–2.

ZA zhenskite druzhestva v Balgarsko. [About Women Organizations in Bulgaria.] In: *Svoboda*, 7 November 1869, p. 2.

MILL, J. *The Subjection of Women*. London: Longsman, 1869.

NIKOLOVA, Y. "Mustakatiyat" obraz na balgarkata (Kam tipologiyata na zhenskite obrazi v balgarskata vazrozhdenska literatura). ["Moustage" Image of Bulgarian Woman (To Typology of Female Images in Bulgarian Revival Period Literature).] In: *Tya na Balkanite. She on the Balkans*. Blagoevgrad: "Neophyte Rilski" University Publishing House 2001, pp. 182–188.

NIKOLOVA, Y. "Tvoy verniy Taki" ili za intimnoto pismo ot sredata na XIX vek. ["Your Faithful Taki" or about Intimate Letter form the Middle of the XIX c.] In: *Among Texts and Emotions of Bulgaran Revival Period. Collectiion in Honour of Rumiana Damianova*.] Sofia: Iztok-Zapad, 2009, p. 257–273.

RAKOVSKI, G. S. *Sachinenia v chetiri toma. Tom I.* [Works in Four Volumes. Vol. 1.] Sofia: Balgarski pisatel [publ.], 1983.

SHISHMANOV, D. E. *Nekolko dumi za dlazhnostite na mazhat.* [A Few Words about Man's Obligations.] Ruse: Knigopech. Book printing house of the Danube Region [publ.] 1871.

SHISHMANOV, D. E. *Dobrodetel i Zloba. Fantazia v tri deystvia.* [Virtue and Malice.] Ruse: Knigopech. Dun. Oblast, 1871.

SHISHMANOV, D. E. Rech za teatar. [Speech of Theatre.] In: SHISHMANOV, I. Bashta mi kato chitalishten i teatralen deets. [My Father as Theater Activist.] In: *Uchilishten pregled*, XXVI, 1927, № 2–3, pp. 328–332.

SHISHMANOV, I. Parvoto balgarsko targovsko uchilishte na D. E. Shishmanov v Svishtov. [First Bulgarian Trade School of D. E. Shishmanov in Svishtov.] In: *Uchilishten pregled*, 1903, № 4, p. 350.

MY FATHER WAS A FEMINIST BEFORE FEMINISM

Abstract. This article presents Dimitar Shishmanov's views regarding the new role of the woman and the change in the way she is treated in the existing conservative society during the years 60s to 70s of the 19th century. He shares his opinion in his dramas, in a published brochure and in some lectures, and defends it in practice by his attitude towards his family, as well as in his forty-one letters to his wife, kept in his son's (Prof. Ivan Shishmanov) archives.

Keywords: feminism, cultural feminism, mysteries and "moralité", symbolic and allegorical images, women's societies

Julia Nikolova, Assoc. Prof., PhD
Plovdiv University "Paisii Hilendarski"
24 Tsar Assen, Plovdiv 4000
E-mail: dos_nikolova@abv.bg